

עוברים כל גבול

על גבולות המזרח התיכון מהסכם סייקס-פיקו ועד לאביב הערבי

מפת המזרח התיכון, שעוצבה לפני כ-100 שנה בסדרה של הסכמים בין צרפת לבריטניה, משתנה בימים אלה לבלי הכר: מדינות לאום רבות מתפוררות, ואת מקומן תופסות ישויות מדיניות המבוססות על דת, על שבט, על מוצא אתני ועל שפה

הקדמה

סיפור עיצובם של גבולות המזרח התיכון אינו שונה מסיפור עיצובם של גבולות אפריקה: מעצמות קולוניאליות אירופאיות חמדו את שני המרחבים וקבעו ביניהם כללים כיצד חוטפים/גונבים/מעצבים אותם מחדש לשימושיהם בלבד. את אפריקה "חטפו" לפי כללי ועידת ברלין (1885), ואת המזרח התיכון עיצבו מחדש בפרוטוקולים של ארמונות אירופה במה שזכה לכינוי "הסכם סייקס-פיקו" (1916)¹. במזרח התיכון חילקו בעיקר את האימפריה העות'מאנית המתפרקת (שכונתה אז "האיש החולה על גדות הבוספורוס").

במפה 1 מוצגים המזרח התיכון וצפון אפריקה כפי שהיו בסביבות 1850, לפני ששורטטו קווי סייקס-פיקו (שמופיעים גם הם במפה). במרחבי האימפריה העות'מאנית שכנו ב-1850 זה ליד זה שבטים, עמים, בני דתות ולשונויות רבים, אבל אף לא אחד מהם העז לקום על שכנו כי עינו של הסולטאן הייתה פקוזה, ונקמתו הייתה אכזרית.

במפה 2 מוצג המזרח התיכון כפי שהוא קיים בפועל כעת (2014). בהנחה שתושבי האזור ימשיכו למחוק את גבולות סייקס-פיקו ויחזרו אל החמולה, אל השבט או אל החבל ההמוגני

מתברר שההבדלים החמולתיים, השבטיים, הדתיים והאזוריים ביעבעו מתחת לפני השטח בכל 100 השנים שחלפו מאז הסכמי סייקס-פיקו, וכי מדינות הלאום היו למעשה אחיזת עיניים בלבד

על פי קווים דתיים או אתנוגרפיים או לשוניים, נקבל ב-2030 את מפה 3 - שדומה דמיון רב למפה של 1850.

המזרח התיכון של סייקס-פיקו

כאשר נפלה האימפריה העות'מאנית, עיצבה אירופה - ובעיקר צרפת ובריטניה - מזרח תיכון חדש. לא תידון כאן השאלה האם מדינות צפון אפריקה, קפריסין, אתיופיה, אפגניסטן, מדינות הקווקז או קרן אפריקה הן חלק מהמזרח התיכון או נמצאות רק בשוליו. מה שחשוב לדיון כאן הוא שצרפת ובריטניה חתכו את המזרח התיכון - בהגדרתו המצומצמת - לכ-15 מדינות לאום בלי להתחשב בתושבי המרחב וברצונותיהם ובלי להביא בחשבון שיקולים כמו הומוגניות דתית, שבטית, לשונית או תרבותית.

במרבית מדינות המרחב - להוציא את ישראל -

שלטו מאז הקמתן דיקטטורים אכזריים, בדרך כלל קציני צבא שתפסו את השלטון והשליטו טרור בארצותיהם. הרשימה היא ארוכה, וניתן להסתפק בהזכרת כמה שמות ידועים: גמאל עבד אלנאצר במצרים, שושלת אסד בסוריה, מועמר קדאפי בלוב וסדאם חוסיין בעיראק. גם המשטרים המלוכניים הם, כמובן, בעלי אופי אוטוקרטי.

כל עוד הטרור והפחד שלטו באזור, מדינות הלאום תיפקדו לכאורה בסדר, ודרשות לדמוקרטיה או לביטוי עצמי של שבטים או של מיעוטים לאומיים דוכאו מיד ללא רחם. אבל מתברר שההבדלים החמולתיים, השבטיים, הדתיים והאזוריים ביעבעו מתחת לפני השטח בכל 100 השנים שחלפו מאז הסכמי סייקס-פיקו, וכי מדינות הלאום היו למעשה אחיזת עיניים בלבד. אדרבא, בפריפריה, הרחק מעיר הבירה "הלאומית והמאחדת" לכאורה המשיכה לפרוח בדלנות שבטית, דתית ולאומית.

ברוב הבירות של מדינות האזור אפשר היה להתרשם מקיומה של ישות על-לאומית אחת. כך בביירות, בדמשק, בתוניס, בטהראן, בבגדאד, בעמאן, בטריפולי (לוב) ובכל יתר הבירות. אבל זו הייתה אשליה, פאטה מורגנה בלבד.

פרופ' ארנון סופר
פרופסור אמריטוס לגיאוגרפיה ולמדעי הסביבה,
מומחה בנושאי מים ודמוגרפיה

טורקיה הגדולה, שגירשה מתוכה את היוונים והשמידה את הארמנים, נותרה עם הכורדים. ב-1900, כאשר הכורדים מנו 2-3 מיליון נפשות, ניתן היה להכיל אותם במזרח המדינה. אבל כאשר מספרם בטורקיה כבר מגיע ליותר מ-20 מיליון, מדובר כבר באיום אסטרטגי

הסלובנים, הבוסנים, האלבנים ועוד. כאמור, מפת 2014 (מפה 2) - שמציגה את המציאות הנוכחית במזרח התיכון כתוצאה מהתפוררות מדינות הלאום המלאכותיות של סייקס-פיקו - דומה במידה רבה למפת 1850 (מפה 1):

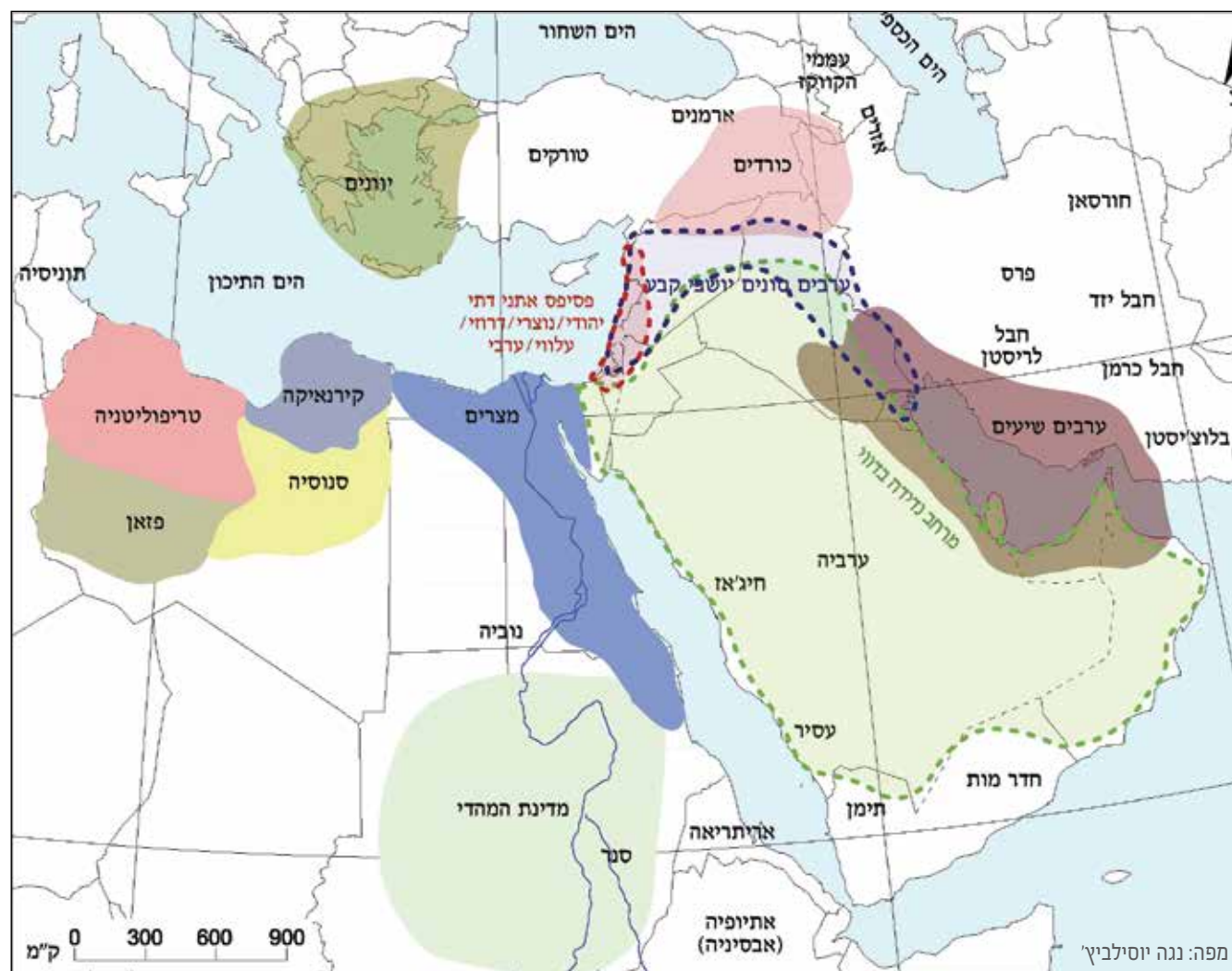
לוב התפרקה שוב לחבליה ההיסטוריים: טריפוליטניה שבירתה טריפולי וקירנאיקה שבירתה בנג'י. חבל פזאן המדברי, ובו הערים אובאדי וסבהא, מתגבש אף הוא לישות עצמאית, ומדרום לפזאן צומחת בימים אלה ממלכה של אנשי טרור ושל קנאים ג'יהאדיסטים שהתאספו שם - או ליתר דיוק נדחקו לשם - מכל ארצות הסהרה בחפשו מקלט מרודפיהם בצפון (ובהם צבאות אירופאיים).

האביב הערבי - 2014

ברגע שמתחילה היחלשות של מדינת לאום שמורכבת מקבוצות רבות - אתניות, דתיות, שבטיות וכו' - פורצת לרוב התקוממות. זו מתחילה בדרך כלל בפריפריה ומתקדמת לעבר המרכז, ובמקביל נשמעות דרישות לעצמאות או לפחות למתן יותר חופש ביטוי - לשוני, דתי וכד' - למיעוטים השונים.

התהליכים האלה אינם ייחודיים למזרח התיכון או לאפריקה. זה קרה בשנות ה-90 של המאה ה-20 ביוגוסלביה. זו התפרקה למדינות בגבולות שנקבעו בחלקם עוד בתקופת האימפריות הביזנטית והרומית. אלה הם גבולות בין עמים שונים כמו הסרבים, המונטנגרים, המקדונים, הקרואטים,

מפה 1: | המזרח התיכון וצפון אפריקה בסביבות 1850

מפה: נגה יוסילביץ'

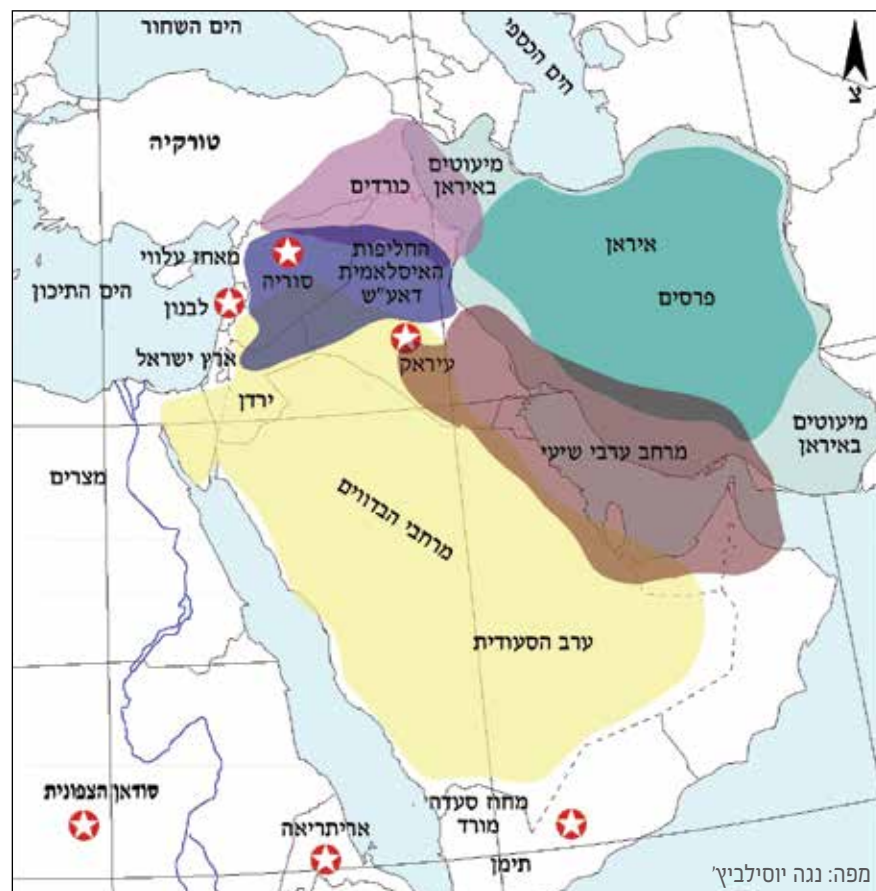
סוריה חזרה והתפרקה בשנים 2011-2014 לשבטים, לערים ובנותיהן, והיא שסועה על פי חלוקה דתית ולאומית כמו אחותה לבנון שהתפוררה עוד קודם לכן

לקראת 2030

אם עד שנת 2013 עדיין נדמה היה שהזעזועים של "האביב הערבי" יילכו פחות או יותר על פי קווי המתאר של גבולות מדינות הלאום, הרי ב-2014 ראינו שהקווים האלה קרסו כליל, והמזרח התיכון נכנס לסחרור אשר מהר מאוד יחזיר אותו אחורנית לפחות 150 שנה ובכמה תחומים אולי אף לימים של ראשית האסלאם. אם לא יהיה מי שיבלום את הכוחות הסוניים הקיצוניים העולים, הם ימוטטו את המשטר המלוכני בירדן, והצלחתם תדחוף לזרועותיהם גם את הבדווים הנודדים של סוריה, של ירדן, של סין ואולי אף של ישראל. אם אכן זה יתרחש, יש לצפות שהם ימוטטו גם את יתר המשטרים בחצי האי ערב, כולל בסעודיה. מעבר להתפתחות כה דרמטית כבר קשה לדמיין מה יתרחש במזרח התיכון. אפשר שהזעזועים יתפשטו גם הלאה, לדרום טורקיה, למצרים ולשיראל. האם יהיו לנו כמה ממלכות סוניות קיצוניות? אולי רק אחת? מה יהיו

ועלול לשנות את פניה. זו יכולה להיות רעידת אדמה גיאופוליטית שתכלול גם את הכורדים של עיראק, של סוריה ואולי גם של איראן. בחצי האי ערב נמשכים לכאורה החיים הטובים ללא הפרעה, וכולם שם נהנים מהכנסות הנפט והגז. אבל גם זוהי פאטה מורגנה שהולכת ומתפוגגת, שכן ככל שהמערב מפגין עניין הולך ופוחת באזור, כך נחלשים כל מוקדי הכוח במדינות האזור: סעודיה, כוויית, בחריין, קטאר, עומאן ונסיכות המפרץ האחרות. אל הוואקום המתפתח נכנסים כוחות חדשים כמו איראן ושבטים ששתקו עד כה, אך בעיקר קיצוני האסלאם.

מפה 2: | המזרח התיכון נכון לעכשיו (2014)

סודאן - לאחר כ-60 שנות מלחמת אזרחים בחזיתות שונות - התחלקה לסודאן הדרומית (שהיא נוצרית ופגאנית אפריקאית) ולסודאן הצפונית (שהיא מוסלמית ערבית ובעלת אוריינטציה למזרח התיכון בכלל ולמצרים בפרט). אפשר שבעתיד נראה עוד פיצול בסודאן, שכן בחבל דארפור רחב הידיים, שהוא כיום חלק מצפון סודאן, עדיין מתנהלות מלחמות עקובות מדם.

לוב, סודאן הדרומית וסודאן הצפונית, שכנותיהן סומליה, ואריתריאה וכן תימן שמעבר לים סוף הן כולן "מדינות כושלות" שאינן מתפקדות. אל הוואקום שנוצר בהן נכנסו הטרור, האלימות והאסלאם הקיצוני. לאורך חופיהן שולטות כנופיות של פיראטים. לגבולות הלאומיים במדינות האלה אין כמעט שום משמעות; הגבולות השבטיים הם שקובעים.

סוריה חזרה והתפרקה בשנים 2011-2014 לשבטים, לערים ובנותיהן, והיא שסועה על פי חלוקה דתית ולאומית כמו אחותה לבנון שהתפוררה עוד קודם לכן. עיראק התפרקה אף היא - בינתיים לשלושה חלקים: למדינה כורדית, למדינה סונית ולמדינה שיעית. אבל נראה שתהליכי ההתפרקות יימשכו, ואפשר רק לשער לאן עיראק הולכת - עם סוריה או בלעדיה - והשתיים אולי יגררו לתוך המערבולת גם את ירדן.

קווי הגבול החדשים הם על פי קווי מתאר ישנים כמו שתיארנו למעלה: פעם זו חלוקה על בסיס שבטי או שבטי-לאומי, פעם על פי קווים דתיים - סונים מול שיעים - ופעם אלה שסעים בתוך אותה הדת (מי יותר קיצוני).

טורקיה הגדולה, שגירשה מתוכה את היוונים והשמידה את הארמנים, נותרה עם הכורדים. ב-1900, כאשר הכורדים מנו 2-3 מיליון נפשות, ניתן היה להכיל אותם במזרח המדינה. אבל כאשר מספרם בטורקיה כבר מגיע ליותר מ-20 מיליון, מדובר כבר באיום אסטרטגי, שכן בשטחי הכורדים מצויים כל מפעלי המים החדשים של המדינה (בנהרות הפרת והחידקל), ובשטחיהם עוברים צינורות הנפט והגז מעיראק מהקווקז. יתר על כן, שטחי הכורדים הם האזור היחיד בטורקיה שבו התגלו גז ונפט. לכן אין זה מפליא שהמיעוט הכורדי הפך משפן מפוחד לאריה שואג שמסכן את שלמותה הטריטוריאלית של טורקיה

הפרסי, כולל כוויית, בחריין, קטאר ומזרח סעודיה ומשם לעבר דרום עיראק ועד לאזור הקווקז, כולל אזרבייג'ן (מפה 3).

אל הוואקום השלטוני בסוריה ובעיראק נכנסו כוחות סוניים ערביים קיצוניים ביותר, שבתחילה כינו את עצמם "המדינה האסלאמית בעיראק ובסוריה" (דאע"ש) וכעת רק המדינה האסלאמית. נכון ל-2014 הם שולטים על כל המרחב הסוני של צפון עיראק ועל שטחי הסונים בסוריה (מפה 2).

מפת 2030 תיראה כפי שמוצג במפה 3, אם תימשך התפוררות מדינת הלאום שעוצבו בהסכמי סייקס-פיקו, ותימשך החזרה לישויות המדיניות הישנות המבוססות על חמולות, על שבטים, על דת ועל לשון.

אם לא יהיה מי שיבלום את הכוחות הסוניים הקיצוניים העולים, הם ימוטטו את המשטר המלוכני בירדן, והצלחתם תדחוף לזרועותיהם גם את הבדווים הנוודים של סוריה, של ירדן, של סין ואולי אף של ישראל. אם אכן זה יתרחש, יש לצפות שהם ימוטטו גם את יתר המשטרים בחצי האי ערב, כולל בסעודיה

אסטרטגי השולט על נפט ועל נהרות הפרת והחידקל, ואפשר שיהיה לה מוצא אל הים התיכון ליד איסכנדרון בטורקיה. סביב טהראן הולכת ומתעצמת ממלכה שיעית ששלוחותיה מגיעות לצידו המערבי של המפרץ

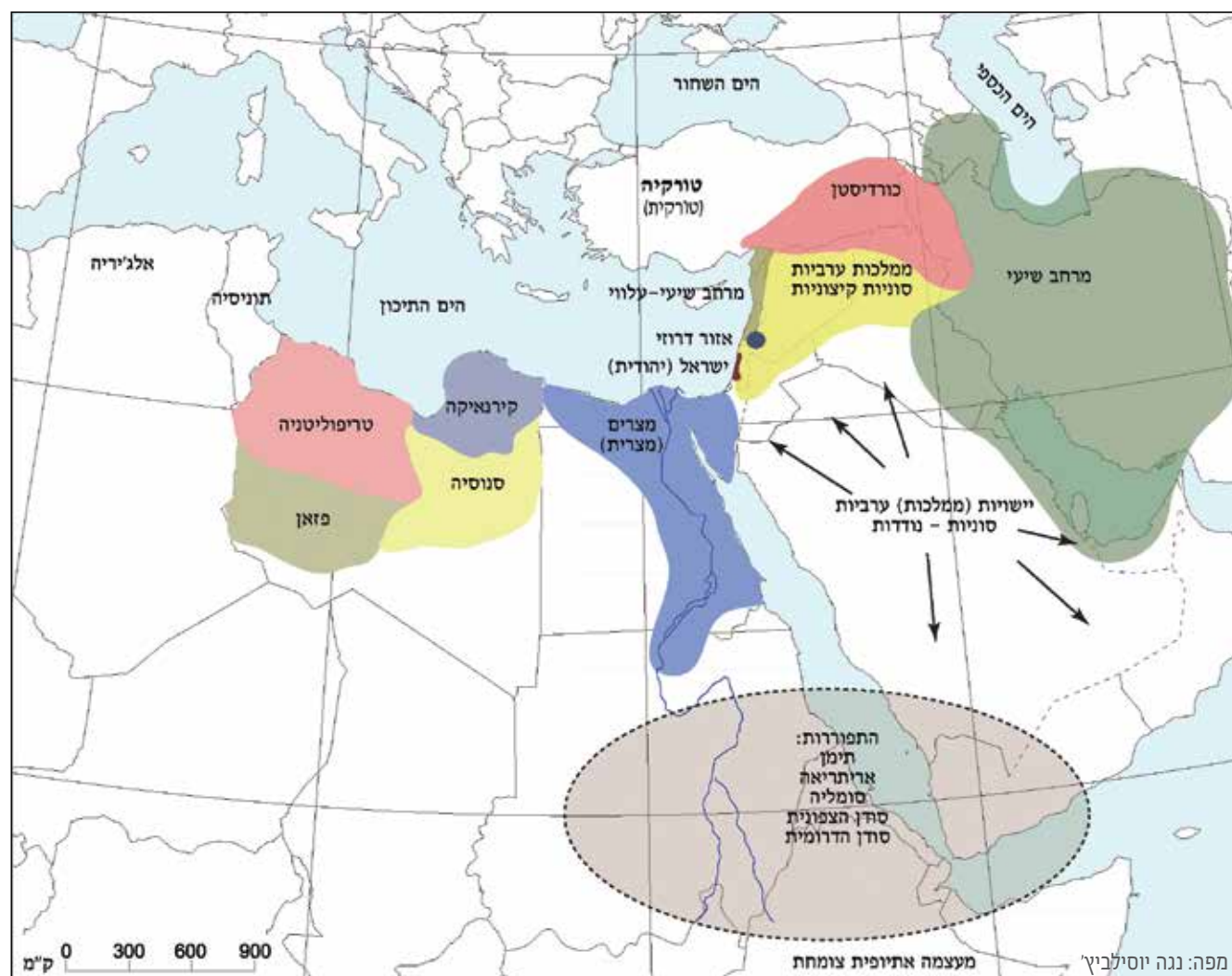
מרחבי השליטה שלה או שלהן?

בחופי הלבנט תיווצר המפה הבאה: בדרום יתקיימו מרחב יהודי - במיוחד במישור החוף של ישראל - ואי שיעי שישתרע מגבול ישראל בצפון, אל תוככי לבנון, לעבר הרי העלווים בהרי אנסריה והחוף הסורי. לאי השיעי הזה יהיו קשרים עם איים שיעיים באזור גזיאנטפ שבדרום-מזרח תורכיה.

הנוצרים יעלמו מכל מרחבי המזרח התיכון. עתיד העם הפלסטיני אינו ברור: האם יחבור לישויות המוסלמיות הקיצוניות או אולי יחבור דווקא לישראל כדי להתגונן מפני אותן הישויות?

הישות הכורדית צומחת לנגד עינינו, וזו תהיה ישות בת כ-40 מיליון נפש הממוקמת בצומת

מפה 3: | המפה הצפויה של המזרח התיכון ושל צפון אפריקה ב-2030

סיוור של צה"ל בבקעת הירדן | נוכח המציאות האזורית ההולכת ומתהווה לא תוכל ישראל לוותר על פירוז מוחלט של יהודה ושומרון ושל רצועת עזה. רצוי שזה יושג ללא סיפוח, אבל ישראל תצטרך לקיים מידה מסוימת של שליטה על המרחבים האלה כדי לוודא שהם לא משיגים יכולות אסטרטגיות שיסכנו אותה

יהודה ושומרון ושל רצועת עזה. רצוי שזה יושג ללא סיפוח, אבל ישראל תצטרך לקיים מידה מסוימת של שליטה על המרחבים האלה כדי לוודא שהם לא משיגים יכולות אסטרטגיות שיסכנו אותה.

אשר לערביי ישראל, יהיה צורך בתבונה רבה, בהרבה "גזרים" אבל גם ב"מקלות" כדי לשמור על השקט ועל אכיפת הריבונות הישראלית בדרום, בצפון ובירושלים.

אחד ה"גזרים" שתוכל ישראל להציע - לא רק לערביי ארץ ישראל אלא גם לשכנותיה - הוא הידע הרב שהיא צברה בתחום של התפלת מים. ההתחממות הגלובלית צפויה להאיץ את תהליכי ההתייבשות באזורנו, ומים יהיו מצרך נדיר ויקר. יכולתה של ישראל לספק מים וידע להתפלת מים צפויה להיות מנוף רב ערך למיתון ההקצנה בתוכה ובגבולותיה.

הערה

1. ב' 16 במאי 1916 נחתם הסכם סודי בין נציגי של משרד החוץ הבריטי, מארק סייקס, לבין נציגי של משרד החוץ הצרפתי, שארל פרנסואה ז'ורז' פיקו, על חלוקת השלל לאחר הבסתה הצפויה של האימפריה העות'מאנית. בהסכם נקבע שצרפת תקבל את לבנון, את סוריה וחלקים נרחבים מדרום טורקיה וממרכז, ואילו בריטניה תקבל את ירדן, את עיראק ואת המפרץ הפרסי. ארץ ישראל נועדה, על פי ההסכם, להתחלק לשלושה חלקים: עבר הירדן המזרחי, הנגב ומובלעת באזור חיפה יועדו לבריטניה, הגליל העליון יועד לצרפת, ואילו יתר אזורי הארץ יועדו לשלטון בין-לאומי. בהסכמים מאוחרים יותר הוכנסו שינויים בגבולות סייקס-פיקו - למשל, כל ארץ ישראל, עם הגליל העליון, הוכללה באזור ההשפעה הבריטי - אך השינויים האלה אינם משנים את העובדה שהסכם סייקס-פיקו עיצב את גבולות המזרח התיכון למשך קרוב ל-100 שנה.

ובסוריה, אך נכון ל-2014 נראים סיכוייהן לשרוד נמוכים למדי. לישראל כדאי ליצור קשר הדוק עם הממלכה הכורדית שמיקומה האסטרטגי מקנה לה חשיבות גדולה במיוחד. באזור ים סוף הדרומי יש להניח שנראה את המשך המגמות העכשוויות, ובמיוחד את התפוררות מדינות הלאום שם כמו תימן, אריתריאה, צפון סודאן ודרום סודאן וסומליה. יהיו לכך השלכות ישירות על השיט הביך-לאומי במצרי באב אל-מנדב. האור היחיד בקצה המנהרה הוא התעצמותה הצפויה של אתיופיה והפיכתה בהדרגה למעצמה אזורית. לעומת זאת אין שום אפשרות להתנבא מה תהיה מערכת היחסים העתידית בין ישראל לאיראן.

מה צפוי בתוך ארץ ישראל?

נוכח המציאות האזורית ההולכת ומתהווה לא תוכל ישראל לוותר על פירוז מוחלט של

התשובות לאיומים על ישראל יצטרכו להיות בעיקר צבאיות וקשות מאוד - במידה שלא הכרנו בעבר. אלה יהיו עימותים שבהם החוק הבין-לאומי והקודים המוסריים שלהם הורגלנו כבר לא יהיו יותר רלוונטיים. הרתעה תהיה מילת המפתח לשמירה על שקט יחסי סביב גבולותיה הסוערים של ישראל

מה לתמורות האלה ולישראל?

השנים הקרובות יתאפיינו באירועים רבים. במשך עשרות שנים היה על ישראל להתמודד עם שכנים עוינים ששאפו להשמידה, אך אלה היו מדינות שניתן היה להתיען, לנהל איתן משא ומתן ואף להגיע איתן להסדרים. במילים אחרות: לישראל הייתה כתובת, וליתר דיוק, היו לה כמה כתובות. לא עוד. בעתיד תעמוד ישראל מול שבטים, כנופיות ו"ממלכות" למיניהן ללא כתובת וללא איזושהי מחויבות לקהילה הבין-לאומית.

התשובות לאיומים על ישראל יצטרכו להיות בעיקר צבאיות וקשות מאוד - במידה שלא הכרנו בעבר. אלה יהיו עימותים שבהם החוק הבין-לאומי והקודים המוסריים שלהם הורגלנו כבר לא יהיו יותר רלוונטיים. הרתעה תהיה מילת המפתח לשמירה על שקט יחסי סביב גבולותיה הסוערים של ישראל.

אבל מציאות כל כך כאוטית טומנת בחובה גם הזדמנויות: לא רק ישראל מאוימת, ולכן יש מקום להתקרבות בינה לבין מדינות כמו סעודיה ומדינות המפרץ, וכן ייתכן הידוק הקשרים בינה לבין מצרים וירדן ואלי גם עם קבוצות שונות בלבנון ובסוריה המתפרקות.

בתוך המרחב הסוני-ערבי הקיצוני הזה ייוותרו כמה איים חריגים כמו הדרוזים בהר הדרוזים. ישנן גם המובלעת היזדית בהרי סינג'ר בעיראק וכמה מובלעות טורקמניות בעיראק